

باغ‌های تاریخی بیرجند در دوران قاجار و پهلوی

سیدرسول موسوی حاجی^۱، دکتر داوود صارمی نائینی^۲، ذبیح‌الله مسعودی^۳

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۷

تاریخ پذیرش: ۹۲/۱۱/۲۰

چکیده

باغ‌های ایرانی به‌عنوان یکی از مصادیق بارز هنر، علم و ذوق ایرانی، همواره مورد توجه مردم نیز بوده‌اند. در سرزمین پهناور ایران، باغ‌هایی وجود دارند که از نقطه نظر هنر و معماری، نمونه‌های بارز شیئی تلقی شده و باعث ترویج هنر باغ‌سازی ایرانی در دیگر سرزمین‌های اسلامی به‌ویژه سرزمین گوکانیان هند شده‌اند. گونه‌ای از هنر باغ‌سازی و باغ‌های ایرانی را در شهر بیرجند می‌توان مشاهده کرد. آغاز توسعه و شکوفایی شهر به دوره صفویه برمی‌گردد و با آغاز حکمرانی خاندان علم به تدریج مرکزیت قهستان از قاینات به بیرجند منتقل و از آن زمان به تدریج بر توسعه شهر بیرجند افزوده شد. با بررسی و مطالعه در تاریخ سیاسی دوره قاجار و حکام محلی این منطقه، نتیجه می‌گیریم که اوج ساخت و سازهای معماری منطقه در دوران شوکت‌الملک دوم که همزمان با اواخر دوره مظفرالدین شاه و عصر مشروطیت بوده، رخ داده است. از جمله این ساخت و سازها، باغ‌های تاریخی شهر بیرجند است. در این پژوهش سعی بر آن است تا ضمن بررسی علل و عوامل مؤثر در شکل‌گیری باغ‌های بیرجند، اجزای معماری و تزئینات وابسته به آنها نیز مورد تحلیل قرار گیرند. بررسی ویژگی‌ها و شاخصه‌های باغ‌های بیرجند نشان می‌دهد که در این نقطه از ایران، شکلی دیگر از باغ ایرانی با شیوه‌های متفاوت ظهور پیدا می‌کند. عدم حضور آب در محور اصلی باغ و وجود درختان کاج و سرو در دو طرف محور عملکردی و اصلی باغ، شکل‌گیری عمارت و کوشک اصلی در جهت شرقی - غربی بصورت کشیده در لبه‌ی شمالی (مانند باغ رحیم‌آباد) یا جنوبی (مانند باغ اکبری و شوکت‌آباد و بهلگرد)، استفاده از درختان کاج، اتصال باغ به بافت روستایی، بهره‌مندی از تزئینات آجرکاری و گچبری در بناهای موجود در باغ از جمله شاخصه‌ها و ویژگی‌هایی هستند که هم‌هنگام، هنرمندان و طراحان با اعمال آنها در باغ‌های بیرجند، آنها را به شکلی دیگر و شیوه‌های متفاوت از سایر باغ‌های ایرانی خلق کرده‌اند.

واژگان کلیدی:

باغ ایرانی، معماری باغ‌های تاریخی، بیرجند، قاجار، پهلوی

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه مازندران

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان

۳. نویسنده مسئول: کارشناس ارشد گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، ایمیل: Z_masoudi@yahoo.com

مقدمه

باغ‌سازی ایرانی یک پدیده شاخص و منحصر بفرد است که از زمانهای پیش از تاریخ همواره جزء جدا نشدنی زندگی بشر محسوب میشده است. هنر باغ‌سازی نیز مانند معماری، تابع عوامل و شرایط طبیعی هر محیط بوده که وجود آب مورد نیاز و زمین مناسب و خاک بارور از جمله آنهاست. تنوع اقلیمی و جغرافیایی سرزمین پهناور ایران موجب شکلگیری انواع گوناگون از باغ‌ها در طول تاریخ شده است. بررسی تاریخی باغ‌های ایرانی در نقاط مختلف این سرزمین حکایت از آن دارد که با وجود مفاهیم مشترک در طراحی باغ‌ها، شکلگیری کالبدی این مفاهیم با توجه به شرایط خاص هر دوره تاریخی و همچنین بستر طراحی باغ، دارای شاخصه‌های متفاوتی از یکدیگر بوده است. بیرجند از جمله مناطق کویری با اقلیم گرم و خشک است که در عصر قاجار و پهلوی به عنوان منطقهای مهم از نظر جغرافیای سیاسی و تاریخی در مرزهای شرقی ایران شاهد شکل‌گیری گونه‌های شاخصی از مفاهیم باغ‌های ایرانی تحت حکمرانی خاندان خزیمه بوده است. معماران توانمند با شناخت کامل محیط و بهره‌مندی از نظام دقیق باغ‌سازی ایرانی در این منطقه موفق به ایجاد باغ‌هایی گردیدند که با بررسی و مقایسه تطبیقی آنها با دیگر باغ‌های ایرانی، ضمن شاخصه‌های مشترکی که در طراحی داشته‌اند، دارای ویژگی‌ها و شاخصه‌های منحصر بفردی هم هستند که متمایز از سایر باغ‌های ایرانی می‌باشند. متاسفانه باغ‌های بیرجند امروزه با توجه به گسترش فضاهای شهری و تغییر الگوی شهرنشینی به شدت در معرض تخریب و نابودی قرار دارند.

روش تحقیق

تحقیق حاضر بر اساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و بر اساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز آن نیز به شیوه‌های میدانی (بصورت بازدید از باغ‌های موجود در شهر بیرجند) و اسنادی (بصورت فیش‌برداری از تمامی منابع و مآخذ مربوط به موضوع مورد بحث) انجام گرفته است.

واژه‌شناسی و تعریف باغ

باغ در نواحی گرم و خشک سرزمین ایران به عنوان عالیترین، بهترین و آرمانیترین فضای معماری همواره مورد توجه مردم بوده است. به همین سبب نسبت به سایر فضاهای معماری و شهری بیشترین واژه‌ها و نام‌ها به آن اختصاص یافته است که از آن میان میتوان به واژه‌های

باغ، بوستان، گلستان، سروستان، تاکستان، چنارستان، گلزار، لاله‌زار، چمنزار، پالیز و... و نیز واژه‌های عربی روضه، حدیقه، جنت و فردوس اشاره کرد. در بعضی از واژه‌ها به چگونگی بعضی از جنبه‌های کالبدی باغ اشاره شده است، چنان که گفته شده در فارسی دری و میانه واژه باغ به معنی پاره یا بخشی از زمین بوده و از ریشه واژه باستانی بگ (Bag) به معنی بخش کردن گرفته شده است (پروشانی، ۱۳۷۳: ۵۷۳).

در ایران باستان از واژه پاریدازا (pairidaeza) برای نامیدن باغ استفاده میشده است که از دو جزء پاری (pairi) به معنی پیرامون و دیز (diz) به معنی محدود کردن تشکیل میشود. این واژه سپس به صورت پارادیزوس (paradises) به زبان یونانی و بعد از آن به بعضی از زبانهای اروپایی مثل فرانسه و انگلیسی راه یافت. همین واژه در حال حاضر به صورت پردیس در زبان فارسی به کار میرود و گفته‌اند که فردوس، معرب آن است (ورجاوند، ۱۳۷۳: ۵۸۵).

علامه علی اکبر دهخدا درباره معنی واژه پردیس مینویسد: پردیس لغتی است مأخوذ از زبان مادی (پارادیزا) به معنی باغ و بوستان و از همین لغت است پالیز فارسی و فردوس (معرب) این واژه که در اوستا دوبار به کار برده شده از دو جزء ترکیب یافته، یکی pairi به معنی پیرامون، دیگری Daeza به معنی انباشتن و دیوار کشیدن بوده است که بر روی هم به معنی درخت کاری و گل کاری پیرامون ساختمان میباشد. این واژه در پهلوی پالیز شده و در فارسی دری هم به کار رفته است. هر چند که امروزه پالیز سبزی کاری و کشتزار خیار و هندوانه و خربزه را گویند.

امروزه این واژه در زبان یونانی به صورت paradeisos به معنی باغ، در زبان فرانسه به صورت paradise به معنی بهشت به کار برده میشود (نعیما، ۱۳۸۵: ۴).

شاهچراغی در رابطه با واژه باغ چنین مینویسد: که باغ در حقیقت نامیدن مکانی است مقدس، مکانی است که بخشایش ایزدی در آن به باشندگان عطا میشود (شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۹۴).

نام دیگر این فضای سرسبز و دل‌انگیز باغ است. باغ واژه‌های است فارسی که در پهلوی و سغدی نیز به همین شکل به‌کار برده میشده است. برخی باغ را مشترک در فارسی و تازی میدانند و بعضی نیز بر آنند که این واژه در اصل تازی بوده و جمع آن رایبغان می‌آورند (مانند نارونیران) و حال آن که این واژه قطعاً فارسی استوار فارسی به دیگر زبان‌ها رفته است (همان، ۱۳۸۵: ۴).

بر دیوارهای پلکانهای تخت جمشید حاکی از اهمیت باغ در چشم و دل ایرانی است. باغهای خشایارشا شهره شهر بودند. او معمار، شهرپرداز و باغ‌ساز چیره‌دستی بود. هم او در کتیبه‌اش خبر میدهد که: سازندگیها و آبادانیهای زمان پدرم را هم من کرده‌ام و این فرنها را هم من کرده‌ام فرنها تا هجوم اسکندر باقی بودند (عمرانی پور، ۱۳۸۴: ۱۹۷).

بر اساس برخی از اسناد، پیشینه طراحی باغهای ایرانی به دوره ایلامیها می‌رسد (هینتس، ۱۳۷۱: ۱۲۴). در دوران اسلامی نیز ایجاد باغها و درختزارها همچنان مورد توجه ایرانیان بوده است.

طراحی باغها و کاخها به صورتی بارز مورد توجه غزنویان بوده که برخی ویژگیهای آنها را از متون تاریخی میتوان مورد بررسی قرار داد. در دوره تیموریان نیز بر اساس متون تاریخی شمار زیادی باغ طراحی و ساخته شده است. به گونه‌های که تیمور دستور میدهد شمار زیادی باغ با نام باغهای ایرانی در سمرقند و بخارا طراحی و ساخته شود. در دوره قاجار طراحی باغهای ایرانی همانند طراحی برخی دیگر از فضاهای معماری به تدریج از معماری اروپایی تاثیر پذیرفت و فضاهایی ساخته شدند که به پیروی از چگونگی خصوصیات طراحی آنها پارک نامیده شدند (سلطان زاده، ۱۳۸۲).

از آغاز دوره پهلوی و همزمان با دگرگونیهای اساسی و ساختاری در بافت و کاربریهای شهری موجب گردید نوع جدیدی از فضاهای سبز شهری که بر خلاف پارکهای نخستین که مالکیت شخصی داشتند، برای استفاده مردم شهر و به صورت عمومی ساخته شوند که به لحاظ کالبدی نیز فاقد فضاهای ساخته شده مانند باغها بودند.

ویژگی‌های باغ‌های ایرانی در عصر قاجار و پهلوی

باغ‌سازی ایران در اواخر دوره قاجار تحت تأثیر باغ‌سازی عهد رنسانس فرانسه قرار داشته است (نعیما، ۱۳۸۵: ۲۵۲). در این دوره تقلید و اقتباس از معماری غرب در چند سطح صورت گرفت که از جمله آنها میتوان به کاربرد برخی عناصر در نمای بنا مانند کاربرد سنتوری مثلثی شکل یا انواع سنتوری گرد و هلالی به صورت منفرد یا ترکیبی؛ استفاده از انواع سرستونهای غربی مانند سرستونهای دوریک، ایونیک، کورنتی و توسکان، کاربرد قوسهای نیم دایره در برخی از انواع ترکیبهای غربی در درگاهها و پنجرهها استفاده از برخی از ترکیب بندیها در طراحی نما مانند استفاده از آجرهای سنگنا و

در فرهنگ ناظم الاطباء، باغ چنین تعریف شده است: باغ، محوطهای که نوعاً محصور است و در آن گل و ریاحین و اشجار مثمر و سبزیآلات و جز آنها غرس و زراعت میکنند (نصر، ۱۳۸۹: ۱۴).

واژه‌ی پردیس هم در غرب به صورت پارادیس، نام بهشت شناخته شده است و هم در قرآن کریم و زبان عربی به واژه‌ی فردوس تبدیل گشته است. این نه‌بدان معنی بود که بهشت چیزی جز خاطری باغهای زیبای این جهانی در اذهان و خیال مردمان قدیم نیست، چنانچه مادیرایان معتقدند، بلکه بر عکس به این معناست که پردیس این جهان در ایران همواره مظهر سایه و ظل فردوس برین شناخته میشد (نصر، ۱۳۸۳: ۲۰۳).

باغ در بستر تاریخی

ساخت باغ در کشور ما سابقه طولانی داشته و از پیش از اسلام، بخصوص دوره اسلامی مورد توجه بوده است. شکل باغ در ایران از دیرباز تاکنون با چگونگی طبیعت، هوا و میزان آب تناسب تام داشته است. پدیده باغسازی از زمانهای دور در کشور ما وجود داشته است و نقوش برکه، آب و درختزار بر روی سفال پیدا شده در شوش و نیز سائز نقشهای بدست آمده نمایانگر اهمیت باغ در زندگی مردم خوگرفته باخشی کویر و سوزندگی خورشید در سرزمین کهنسال ما میباشد (نعیما، ۱۳۸۵: ۳).

ابن بلخی در کتاب فارسنامه، منوچهر پسر میخخور بار نخستین کسی میدانند که در جهان به احداث باغ و بوستان پرداخته است و مینویسد: آثار او آن است که اول کسی که باغ ساخت او بود و ریاحین گوناگون بر کوهسارها و دشتهای رسته بود جمع کرد و بکشت و فرمود تا چهار دیوار گرد آن در کشیدند و آن را بوستان نام کرد، یعنی معدن بوها (همان، ۴).

آیین و کیش قدیم ایرانیان به کشاورزی و باغسازی اهمیت خاصی داده، آن را ستایش نموده است. چنان که در وندیداد (فرگرد سوم فقره-۳۳) میخوانیم که زرتشت به اهورامزدا می‌گوید: ای آفریننده جهان مادی، ای یگانه پاک، چهارمین کسی که زمینه را به منتهی درجه وجد آورد کیست؟ اهورامزدا پاسخ میدهد، آن کس که بیشترین مقدار گندم کشت کند و بیشترین سبزیها بکارد و بیشترین درختها بنشانند؛ کسی که زمین خشک را آب دهد و زمین خیس (باتالاق) را بخشکاند و زیر کشت ببرد (آریان پور، ۱۳۶۵: ۴۳).

کشاورزی و باغسازی در کیش و آئین ایران قدیم با قرب و منزلتی روشن و موکد توصیه شده است. نقش درختان

مانند آناشاره کرد (سلطانزاده، ۱۳۸۲: ۹۱).

در دوره قاجار در طراحی داخلی ساختمانها نیز از طرحها، الگوها و عناصر غربی استفاده میشد. برای نمونه از کاغذ دیواری، طرحها و نقاشیهایی از افراد، برای تزئین سطوح و فضاهای داخلی بهره بردند (همان: ۹۱). درخت کاری و گل کاری باغها در اوایل دوره قاجار هنوز غالباً به شیوه قدیم بوده است ولی به تدریج شیوه گل کاری فرنگی به ویژه در دوران پادشاهی ناصرالدین شاه رایج گردیده است و گل کاران و باغبانان فرنگی هم به ایران آمده و شیوه گل کاری غربی را با خود آوردهاند. حاکمان این سلسله تعداد زیادی از باغهای موجود در ایران را مورد مرمت و بازسازی قرار دادند.

در این دوره برای اولین بار سبک اروپایی در باغسازی ایران نفوذ کرد. از ویژگیهای باغسازی دوران قاجار میتوان به نفوذ اروپا و فرهنگ غرب اشاره کرد. بطور کلی اساساً از این دوره به بعد، به تدریج باغها مفهوم گذشته خود را از دست دادند و در عوض پارکها مورد توجه قرار گرفتند، این پارکها هم به شدت از غرب متأثر بودهاند. تا اینکه در دوران پهلوی احداث باغها و پارکها به شیوه اروپایی متداول شد (نصر، ۱۳۸۹: ۳۷).

در یک قرن اخیر، فرهنگ و معماری و باغسازی ما به راه انحطاط افتاد و باغهای معاصر ایرانی، دستخوش بیهویتی و اغتشاش گردید. از دوره پهلوی به بعد (بالاخص در دهه ۱۳۵۰) پارکهای متعددی ساخته شد که این پارکها هر یک برای منظور خاصی ساخته میشدند. پارک کودکان، پارک عمومی و... با اضافه شدن وسایل و تجهیزات جدید به این پارکها، آنها تبدیل به محل تفریح، بازی، ورزش، کتابخانه عمومی، اجرای نمایش و موسیقی شدند (همان، ۳۸).

در دوره رضا شاه شماری فضای سبز عمومی با عنوان باغ ملی در بعضی از شهرهای بزرگ مثل تهران، اصفهان و مشهد طراحی و ساخته شد. طرح آنها غالباً ساده مانند پارکها بودند و در بسیاری از آنها یک یا دو محور اصلی یک مرکز و قطعهها و فضاهایی سبز که بین راهها قرار داشتند، از اجزای اصلی به شمار میآمد (سلطانزاده، ۱۳۸۲: ۹۲).

بنابراین میتوان گفت در این دوره نیز در شهرهای مختلف باغها و پارکهای زیادی ساخته شد که اکثر آنها از شیوههای باغسازی ژاپنی اروپایی تأثیر پذیرفتهاند. باغهای بیرجند واژه باغ در بیرجند به معنی عام خود به هر زمین محصور که در آن درخت کاشته باشند یا زراعت کنند اطلاق می شود. از این لحاظ باغهای

بیرجند دو گونه بودند، یک نوع باغهای مشجر و پردرخت و نوعی دیگر باغهای بی درخت یا بسیار کم درخت. علاوه بر این باغها تعدادی باغ (بزرگ و کوچک) در خارج شهر نیز بود (رضایی، ۱۳۸۱: ۲۷۱) و همه این باغها به دو خانواده حکومتی ((علم)) و ((خزیمه)) تعلق داشت. بیرجند به عنوان شهری که رونق و شکوفایی خود را در دوره صفویه به دست آورده است، در دوره قاجار به اوج شکوفایی خود می رسد. و از مهمترین وقایع این دوره (قاجار) که آینده شهری بیرجند و شکل گیری بناها و باغهای تاریخی آن را رقم می زند قدرت یافتن خاندان خزیمه است. به دنبال حکومت خاندان خزیمه در بیرجند سبب ایجاد بناهای تاریخی مذهبی و باغها و عماراتی شده که در حقیقت شاخصه های معماری بیرجند را تشکیل می دهد.

با بررسی و مطالعه در تاریخ سیاسی دوره قاجار و حکام محلی این منطقه، متوجه می شویم که اوج ساخت و سازهای معماری منطقه در دوران شوکت الملک دوم که همزمان با اواخر دوره مظفرالدین شاه و عصر مشروطیت بوده، رخ داده است. از جمله این ساخت و سازها، باغهای تاریخی بیرجند است. بررسی و مطالعه ویژگیها و شاخصهای باغهای بیرجند در مقایسه با دیگر باغهای ایران، نشان از شیوه متفاوتی در طراحی دارد؛ ویژگیهایی مانند اتصال به بافت روستایی، محور اصلی درخت کاج، گسترش و ایجاد عمارت اصلی چهار باغ از پنج باغ مورد مطالعه در جهت شرقی-غربی از شیوه باغ سازی بیرجند را از دیگر نقاط ایران متمایز می کند. عمده باغهای بیرجند و به ویژه باغهای مورد مطالعه در دوره قاجاریه و در زمان امیر علم خان سوم حشمت الملک و فرزندان وی از حاکمان آن زمان بیرجند شکل گرفته است. که تمامی باغهای مورد مطالعه در حال حاضر در محدوده شهر بیرجند واقع شده و تنها باغ پهلوگرد به فاصله ۲۰ کیلومتر از شهر بیرجند واقع شده است

۱.۶. باغ اکبریه

باغ و عمارت اکبریه که در حال حاضر به عنوان اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی مورد استفاده است؛ در روستای اکبریه در سه کیلومتری جنوب شرقی بیرجند قدیم قرار داشته است (رضایی، ۱۳۸۱: ۲۸۲). و با توجه به پیوستن روستای اکبریه به شهر بیرجند در حال حاضر به لحاظ استقرار مکانی در انتهای خیابان معلم، میدان موزه واقع شده است (تصویر ۱).

انتظامی بوده است و بعد از آن در اختیار سازمان میراث فرهنگی قرار گرفت.

۲.۱.۶. شناخت فضایی - کالبدی

این مجموعه که در گذشته هسته مرکزی روستای اکبری بود، اکنون به شهر پیوسته است. مجموعه اکبری به کاربرد مسکونی و حکومتی ساخته شده که قسمتی از ساختمان‌ها و اندرونی آن به اعضاء خانواده علم اختصاص داشته و قسمت مرکزی آن ویژه امور دیوانی و حکومتی بوده است.

این مجموعه که در جهت شرقی - غربی ساخته شده است، دارای بخش‌های مختلفی چون: سردر ورودی، باغ، عمارت، اصطبل، حمام، بخش اداری، تالار تشریفات و استخر میباشد.

سردر اصلی و اولیه باغ اکبری بر اساس اسنادی که از گذشته بدست آمده است در ضلع شمالی و در امتداد محور اصلی شمالی - جنوبی باغ قرار داشته است (تصویر ۲). سردر جبهه غربی مجموعه نسبت به دیگر فضاها در دوران متاخر توسعه باغ شکل گرفته است.

این سردر با اینکه نسبت به عمارت اصلی در موقعیت فرعیتری قرار داشته و در راستای محور اصلی باغ قرار ندارد، اما به دلیل نزدیکی مسافت آن با عمارت و دیگر فضاهای خدماتی اهمیت بیشتری یافته است (تصویر ۳). باغ اکبری به با توجه به نظام هندسی موجود در کربندی‌ها، انطباق آکس ورودی بر محور تقارن کوشک و بنای سردر ورودی دارای هندسه‌های خاص و نظاممند و نشانگر یک نمونه‌ی بارز باغ ایرانی است، اما بنا به مقتضیات و نیازهای عملکردی که در دوره‌های مختلف توسعه بر باغ گذشته، بناهای متعددی به عمارت مرکزی افزوده می‌گردد که به صورتی اورگانیک و بین دو باغ جنوبی و باغ اصلی شکل گرفته است. در توسعه‌های بعدی اصل کارایی، رعایت سلسله مراتب، کیفیت دید و منظر و ایجاد مسیرهای حرکتی که دارای دیدهای پرسپکتیو بسیار زیبایی از منظره باغ و بناها می‌باشد و نیز توجه به هندسه فضاهای باز رعایت گردیده است.

همچنین وجود ایوان‌ها و تراس‌های وسیع در بنا که امکان گردش ناظر را با دیدی مسلط بر باغ بدست می‌دهد، بر غنای کیفی و خط بصری مجموعه افزوده است.

صحن باغ مستطیلی به ابعاد ۹۴×۲۱۷ متر می‌باشد که امتداد شمالی - جنوبی دارد و عمده ساختمان‌های آن در سمت جنوب قرار دارد.

تصویر ۱ - عکس هوایی باغ اکبری (بر گرفته از Google Earth) ۱.۱.۶. تاریخچه باغ اکبری

شکلگیری اولیه باغ را به اواخر دوره زندیه و اوایل دوره قاجار در زمان حشمت‌الملک نسبت میدهند. باغ اکبری به مشتمل بر دو بنا میباشد که قدیمیترین آن ساختمانی متعلق به حشمت الدوله پسر محمد ابراهیم شوکت الملک است که تاریخ احداث آن به اواخر دوره زندیه و اوائل دوره قاجار بهبر می‌گردد.

بنای دیگری که در این مجموعه واقع است ساختمان تشریفات میباشد که بوسیله شوکت الملک (۱۳۶۴-۱۳۰۰ هجری قمری) بنیان شده است. باغ اکبری به عنوان منزل پدری شوکت الملک بعد از الحاقاتی به آن، به عنوان محل عمارتو حکمرانی مورد استفاده قرار گرفت؛ بطوریکه در لهجه محلی به (کلاته سرکار امیر) شهرت یافت. بعد از درگذشت ابراهیمخان شوکت الملک پسر وی اسدالله علم، وزیر دربار شاه مخلوع از این محلبه عنوان سکونت در برخی از ایام سال استفاده مینمود.

بنای مزبور بوسیله اسدالله علم وقف آستان قدس رضوی شد و بعد از انقلاب تا سال ۱۳۷۹ در دست نیروی

محور اصلی باغ و با عناصری مانند درختان رفیع و آبنا، باغ آرایبی ادامه یافته است. استخر نعلی شکل همراه با درختان کاج و توت که در اطراف آن جای گرفته‌اند، در میانسرای این بخش قرار دارد. طاق‌های جناقی در دیوارهای اضلاع که به یک شکل تکرار شده‌اند، فضای ویژه‌ای را به لحاظ منظری و کارکرد ایجاد نموده‌اند. عمارت منسوب به عمارت دیوانی، فضایی است فاقد تزئینات که در ضلع غربی و متصل به عمارت مرکزی قرار گرفته است. در بخش مرکزی این فضا که در وسط راهرو قرار می‌گیرد، گنبد کلاه فرنگی وجود دارد که با شش بازشوی نورگیر و رسم‌بندی مختصر جلب توجه می‌کنند. بناهایی که در طبقه اول و در منتهی الیه شرق احداث شده‌اند، قدیمیترین بخش مجموعه حساب شده و شامل دو بخش اصلی میباشند. بخش اول که متصل به عمارت مرکزی است دارای ۱۷ اتاق است. با توجه به قدمت این بخش میتوان گفت که این قسمت در گذشته به عنوان محل زندگی ساکنین استفاده میشده است. بخش دوم که بوسیله یک پیش صحن از بخش قبلی منفک شده، شامل راهروی مرکزی با محور شرقی-غربی است که در دو سوی آن تالارها و اتاق‌ها به صورت قرینه قرار گرفته‌اند. در دوره آبادی این بخش محل سکونت امیر بوده است که پس از توسعه و گسترش مجموعه به سمت غرب و ساخت عمارت مرکزی، با از دست دادن کاربری اولیه به صورت انبار درآمدی بود. اصطبل همزمان با عمارت اصلی و در جنوب شرقی آن و به مساحت تقریبی ۲۵۰۰ متر مربع احداث گردیده است. این بخش دارای دو ورودی مجزا است که یکی از آنها در داخل مجموعه اصلی و دیگری در جهت شمال غربی و در داخل بافت مسکونی مجاور عمارت واقع شده است (منصوری، ۱۳۸۴: ۵۹). بطور کلی گسترش ساختمان‌های اکبریه از جبهه شرقی به غربی بوده است؛ بطوری که اولین بنای آن در شرق محوطه و خیابان اصلی باغ احداث و بقیه ساختمان‌ها به فراخور نیاز و تقریباً با هماهنگی خاصی در کنار بنای قبلی به وجود آمده است. اگرچه باغ اکبریه و بناهای وابسته به آن در شرایط زمانی خاصی و در یک دوره مشخص به وجود نیامده است ولی به لحاظ مشابهت در ساخت و معماری می‌توان آن را یک مجموعه کامل به حساب آورد. بنایی که به عنوان ساختمان تشریفاتی نامیده می‌شود، در میان ساختمان‌های دیگر از نمای جالب توجه و ویژه‌ای برخوردار است. ساختمان مزبور که دو طبقه است، دارای فضایی ورودی است که از دو رشته پلکان به

تصویر ۲- نمای ورودی شمالی باغ اکبریه
(عکس از نگارندگان)

تصویر ۳- نمای ورودی غربی باغ اکبریه (عکس از نگارندگان)

همانند اکثر باغ‌های ایرانی، محور اصلی باغ در محور تقارن طولی قرار دارد که دو ردیف درخت کاج سر به فلک کشیده قدیمی به همراه درختچه‌های شمشاد به زیبایی خاصی بخشیده‌اند. در میانه محور اصلی باغ و در انتهای این مسیر و در مقابل عمارت، حوض‌های آب قرار دارند که علاوه بر انعکاس تصویر باغ، بر وجود عنصر اصلی آب در شکل‌گیری باغ تأکید می‌نمایند (تصویر ۴). فرم فرو رفته در نمای عمارت اصلی دعوت‌کنندگی خاصی را همراه با شکوه ساختمان در هماهنگی با خط آسمان و ایوان اصلی در ذهن القامی نماید. باغ با دیوارهای گلین از سه طرف محصور شده است. فضاهای اصلی معماری را می‌توان به عمارت اصلی، فضاهای خدماتی و اصطبل تقسیم‌بندی نمود. پس از عبور از ورودی اصلی بنا، عمارت اصلی باغ با فضاهای باشکوه و متنوع مشخص می‌شود. در پشت این ساختمان بخش دیگر باغ که از نظر مساحت کوچکتر از باغ اصلی است قرار دارد که دسترسی به آن از طریق راهروهای ارتباطی امکان‌پذیر است. در این بخش نیز در ادامه

استفاده گردید (منصوری، ۱۳۸۴: ۵۹). شاهنشین از مهمترین قسمت‌های این طبقه است که دارای گچبری‌های متعدد به صورت موتیف‌های گل و گیاه پیچ در پیچ است و مهمترین عنصر بکار رفته در آن دو ستون گچی است که در سقف طاقنمای موجود در دل دیوار ساخته شده است و به کف شاهنشین متصل می‌گردد.

نمای خارجی این بنا شامل یک ایوان سرتاسری و دو ستون در روی آن است. ستون‌های بکار رفته در پیش ایوان به صورت مدور با استفاده از آجرهای پیشبر ساخته شده است. قوس‌های دسته سبیدی و نیم دایره به ایوان زیبایی خاصی بخشیده‌اند.

در مقابل عمارت اصلی، محوطه‌های وسیع به وسعت حدود ۳۳۰۰ متر مربع به استخر و برخی فضاهای دیگر اختصاص داشته است. در ضلع جنوبی این محوطه یک ورودی به داخل روستای اکبریه، مطبخ، حمام خصوصی و حمامی با ویژگی‌های حمام‌های زینتی قرار دارد. در ضلع شرقی این محوطه چند حجره و سه اتاق به عنوان محل آموزش کودکان قرار دارند. در ضلع غربی محوطه نیز طاقنماهای متعدد و یکنواختی که تکرار شده‌اند. در وسط این محوطه، استخر بزرگ و باغچه‌هایی در اطراف آن (تصاویر ۵ و ۶) قرار گرفته است (حلاج مقدم، ۱۳۸۹: ۲-۶).

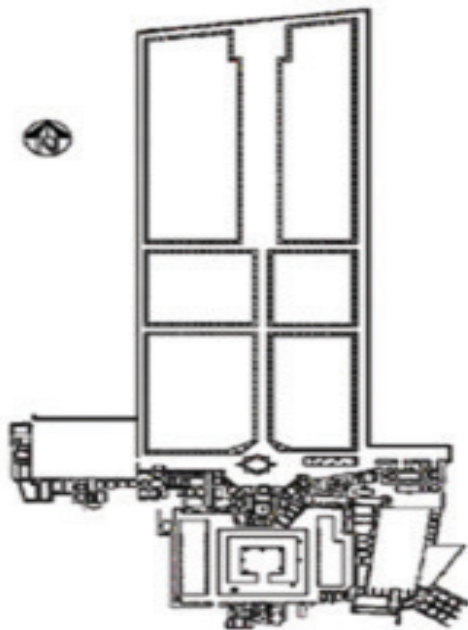
صورت قرینه در سمت غربی و شرقی بوجود آمده است. این مسیر دسترسی به صورت سرپوشیده طراحی شده است. پلکان‌های مذکور در انتهای مسیر خود به دو درب منتهی می‌گردد که ورودی به بخش داخلی بنا را تشکیل می‌دهند.

تصویر ۴- درختان کاج در دو طرف ورودی اصلی باغ اکبریه (عکس از نگارنده)

در بدو ورود به فضای داخلی، یک هشتی با سقف گنبدی وجود دارد که برای تزئین زیر سقف آن از رسمیندی استفاده شده است. از هشتی مذکور راهرویی منشعب می‌گردد که از طریق آن ارتباط و دسترسی به اتاق‌های مجاور فراهم می‌آید. این راهروها از یک طرف در انتها بهم متصل و تشکیل دالانی با سقف کوتاه را می‌دهند.

از قسمت‌های مهمی که ورودی آن در راهرو شرقی است، اتاق شاهنشین یا اتاق آینه می‌باشد. عناصری که از آن در تزئین اتاق آینه استفاده شده است، نوعی آینه کاری مخصوص در قالب‌های مقرنس گچی و همچنین استفاده از نقاشی‌های اروپایی بوده که به تعداد محدودی در بدنه دیوار و زیر شیشه جاسازی شده است. سقف این اتاق نیز با آینه‌هایی به شکل مربع پوشش داده شده است که فرم تزئیناتی آن را کامل می‌کنند. در مجاورت اتاق آینه، اتاقی است که با گنبد کلاه فرنگی زیبایی مسقف شده و در اطراف آن نورگیرهایی قرار گرفته است. در چهار کنج اتاق نیز از چهار طاقنمای مقرنسکاری شده

تصویر ۵- پلان باغ و عمارت اکبریه (آرشیو سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی، ۱۳۸۹)

و لانه زنبوری زیر سقفها که در نهایت به پنجره منتهی می‌گردد بسیار دیدنی است (تصاویر ۷ و ۸). این تالار به اتاق آینه متصل و علاوه بر آینه کاری مزین به نقاشی‌های چاپی می‌باشد (کوهستانی: ۱۳۸۷: ۱۴۶-۱۴۸).

تصویر ۶- عمارت اصلی باغ اکبریه (عکس از نگارندگان)

۳.۱.۶. نما و تزئینات بنا

ساختمان اکبریه دارای تزئینات منحصر به فردی است که مهمترین آنها را میتوان به شرح زیر بیان داشت:: وجود گچبریهای همراه با مقرنس کاری‌ها و تزئینات لانه زنبوری زیبا.

اتاق آینه در هر دو عمارت با سقفهای ساده و مقرنس شده نقاشی‌ها و مینیاتور بسیار زیبا و هنرمندانه در دیوارهای تالار آینه علم.

ستون‌های آجری در داخل و بیرون بنا مزین به تزئینات و برجستگی‌های شبیه به گل روی ستون‌های آجری. تزئینات گچبری در طاق نماها، اطراف سقفها و هشت ضلعی‌های بالای تالارها.

پرده‌های موجود که از پارچه‌های مخمل و اطلس بوده و از زمان سکونت اسدالله علم به جا مانده است.

بخاری‌های دیواری با تزئینات گچی و سنگبری با نقوش گیاهی - حیوانی و نوشتار.

آجرچینی روی دیوارها که با طرحهای زیگزاگ، برجسته، لوزی، مثلثی با کنگره‌های مثلثی دور تا دور ساختمان.

- گچبری‌های بسیار زیبا در طبقه همکف ساختمان علم با درب منبت کاری شده.

- تزئینات زیر عرچین‌ها که تشکیل یک ستاره چند ضلعی می‌دهند.

لازم به ذکر است که ساختمان شوکت الملک و اسدالله علم با کاهگل و بعداً خاک گچ روپوش داده شده و بعد از مرمت ساختمان علم با گچ اندود و سفید گردیده است. همچنین در دیوارهای ساختمان شوکت الملک کاغذ دیواری به چشم می‌خورد. این قسمت از اتاق که تالار بوده است دارای گچبری و آینهکاری بوده که متأسفانه ریخته است. وجود هشتی و طاق نماها با تزئینات مقرنس

تصویر ۷- تزئینات آینهکاری (عکس از نگارندگان)
تصویر ۸- تزئینات گچبری باغ اکبریه (عکس از نگارندگان)

۲.۶. باغ شوکت آباد

مجموعه باغ و عمارت تاریخی شوکت آباد در فاصله پنج کیلومتری جنوب شرق بیرجند در جاده منتهی به زاهدان و در روستای شوکت آباد واقع شده است (تصویر ۹).

تصویر ۹- عکس هوایی باغ شوکت آباد (بر گرفته از Google Earth)

میگرفته است. این بخش که دارای گستردگی زیاد و درختان مختلف میوه و تزئینی بوده، بخش بیرونی باغ محسوب می‌شده است. احتمالاً بعضی از فضاهای ایجاد شده در گوشه‌های عمارت اصلی الحاقی بوده و بعدها به فراخور نیاز به آن اضافه شده است. همچنین روش معماری بکار رفته در احداث این عمارت تماماً بصورت طاق و تویزه بوده و گهواره ای بودن سقف بعضی از اتاقها حاکی از استفاده از روش معماری ناحیه گرم و خشک است. بطور کلی عمارت احداث شده در جبهه جنوبی باغ شوکت آباد بصورت طولی و در جهت شرقی - غربی است که به لحاظ فرم نیز یکنواخت میباشد علاوه بر آن، فرم بخشی در این عمارت نیز رعایت گردیده است بطوری که میانه عمارت در نمای بیرونی از قسمت اصلی بیرون آمده و هشت ضلعی زیبایی را جهت نما بوجود آورده است و این شکل هندسی نیز در گوشه‌های اصلی این هشت ضلعی دوباره بوجود آمده است. از دیگر ویژگیهای جالب توجه این بنا ارتباط یافتن تمامی فضای داخلی با همدیگر است که این ارتباط بوسیله دالان‌ها، راهروها و اتاق‌ها میسر میگردد (تصاویر ۱۰-۱۱-۱۲-۱۳).

۱.۲.۶. تاریخچه باغ

عمارت و باغ شوکت آباد در میان آثار تاریخی بیرجند دارای ویژگی‌های معماری فراوانی است. این بنا در دوره قاجاریه در زمان حکمرانی اسماعیل خان احداث گردید که پس از مرگش به ابراهیم خان شوکت‌الملک رسیده است و بعدها توسط اسد الله علم وزیر دربار شاه مخلوع وقف گردید.

۲.۲.۶. شناخت فضایی - کالبدی

مجموعه باغ و عمارت تاریخی شوکت آباد از نقطه نظر معماری دارای ویژگیهای خاصی هستند که در دیگر نمونه‌ها، مشابه آن را کمتر میتوان یافت. باغ شوکت آباد شامل حصار، برج‌های دیده‌بانی، سردر ورودی، عمارت اصلی، حوضخانه، عمارت نارنجستان، باغ، اصطبل و فضاهای خدماتی می‌باشد. بناهای احداث شده در باغ بصورت متراکم بوده و در جبهه جنوبی و شرقی باغ وجود دارند. عمارت اصلی جبهه جنوبی مخصوص حاکم و خانواده او بوده است که بعضی از فضاهای داخلی آن جهت تشریفات و پذیرایی از میهمانان مورد استفاده قرار

تصویر ۱۰ - ورودی مجموعه باغ و عمارت شوکت آباد (عکس از نگارندگان)

تصویر ۱۲ - گوشه اصلی باغ شوکت آباد (عکس از نگارندگان)

تصویر ۱۱ - محور اصلی و عملکردی باغ شوکت آباد (عکس از نگارندگان)

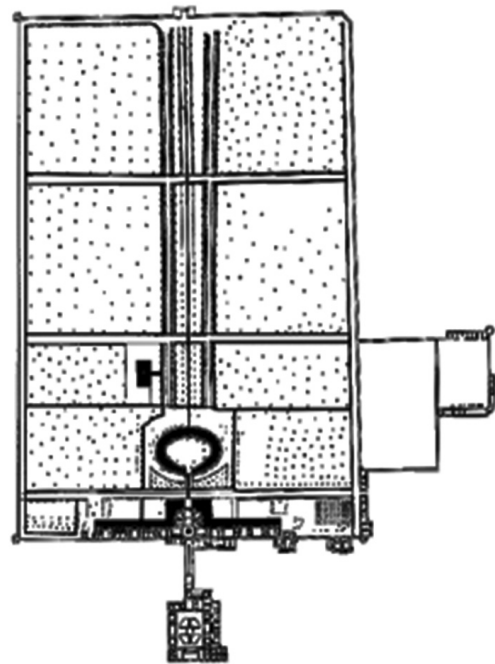
تصویر ۱۴- فضای اتاق‌های عمارت شوکت آباد
(عکس از نگارندگان)

۴.۲.۶. فضای حوض خانه

اصلی‌ترین بخش عمارت، حوض خانه است که به لحاظ فضا سازی، مرکزیت بنا را به خود اختصاص داده و پوشش سقف آن بصورت کلیل آذری دوگلوئی است. حوضخانه پلانی هشت ضلعی داشته و آب نمای زیبایی در میان آن قرار گرفته است که آب نمای آن هم فرم هشت ضلعی را دارا است. طاق‌هایی که در این قسمت از بنا استفاده شدند، اکثراً قوس تیز داشته و به مقرنس کاری سقف ختم میشوند. گنبد حوض خانه بصورت کلاه فرنگی است که علاوه بر تهویه فضای حوض خانه به جهت فرم خاص خود، نورگیر مناسبی نیز برای این فضا بوده است. فضای حوض خانه بدلیل جایگاه مناسب خود در مجموعه بنا به قسمت‌های دیگر از طریق دالان و اتاق‌های مجاور ارتباط مییابد. همچنین از فضای حوض خانه، دالان سرپوشیده و مسقفی جدا میگردد که به عمارت نارنجستان منتهی میشود. عمارت نارنجستان اندرونی و جهت سکونت خانواده حاکم و بصورت کاملاً خصوصی بوده است. (تصویر ۱۵)

تصویر ۱۵- فضای حوضخانه عمارت شوکت آباد
(عکس از نگارندگان)

تصویر ۱۳- پلان باغ شوکت آباد (آرشیو سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی، ۱۳۸۹)

۳.۲.۶. وضعیت فضای اتاقها

اتاق‌های بنا با توجه به گستردگی خاص دارای معماری یکنواختی بوده است و برای تسهیل در اقامت زمستانی بخاری دیواری نیز در فضای داخلی آنها تعبیه شده است. همچنین فضای داخلی هر اتاق علاوه بر دو پنجره یا نورگیر، دارای در مشبکیاست که برای پوشش شبکه‌های آن از شیشه‌های رنگی استفاده شده است. فرم استفاده شده جهت قوس تزئینی در بخاریهای دیواری بصورت خنچهپوش تخت است و این فرم در اکثر بخاریهای دیواری بنا تکرار شده است. همچنین سقف اتاقها بصورت گهوارهای و با فرم کلیل یک گلوئی مسقف شده است. لازم بذکر است که سقف بعضی از اتاق‌ها با توجه به مرمت‌هایی که بعد از احداث اولیه روی بنا صورت گرفته است، از حالت گهواره‌ای به مسطح تبدیل شده است.

تنها اتاقی که در آن تزئینات آینهکاری بکار رفته است، اتاقی است که در ورودی پیش آمده بنا در بخش‌های هشت ضلعی با سه درگاه ورودی احداث شده و تزئینات آن شامل آینه‌های متصل به دیواررف‌های گلدانی همراه با آینه کاری و استفاده از قطعات کوچک آینه در نقاط مختلف این اتاق میباشد. احتمالاً این اتاق به دلیل دید مستقیم در امتداد باغ جهت پذیرائی ملاقات کنندگان با حاکم مورد استفاده قرار می‌گرفته است (تصویر ۱۴).

– انواع قوس‌های بکار رفته در بخش نارنج خانه (نارنجستان)

۳.۶.۳. باغ رحیم آباد

باغ تاریخی رحیم آباد در فاصله پنج کیلومتری جنوب شهر بیرجند و در ۱/۵ کیلومتری باغ و عمارت اکبری، در روستایی به همین نام واقع شده است. مالکیت اولیه باغ منسوب به امیر معصوم خان خزیمه بوده و در دوران حکومت اسماعیل خان شوکت الملک (۱۳۱۵ هجری قمری) به عنوان دارالحکومه استفاده می‌شده است (تصویر ۱۷)

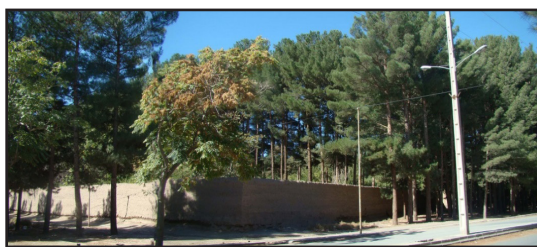
تصویر ۱۷ – عکس هوایی باغ رحیم آباد (بر گرفته از Google Earth)

۳.۶.۱. شناخت فضایی – کالبدی

عمارت رحیم آباد شامل مجموعه‌ای از بناها و فضاهایی است که هر کدام دارای کاربری‌های خاصی بوده‌اند. ورودیه داخل مجموعه از ضلع شرقی و از طریق دو درگاه امکان پذیر است. یک درگاه مستقیماً به محوطه‌ای وارد می‌شود که در حد فاصل اتاق‌های نگهبانی و قسمت حوض خانه واقع شده است. در گاه دوم در فاصله کمی از درگاه اول قرار گرفته و به دالانی منتهی می‌شود که از شرق به غرب کشیده شده و در دو طرف آن اتاق‌های نگهبانی قرار دارند. پس از دالان، محوطه اصلی باغ قرار گرفته که فضای خرم و دلگشایی دارد (تصاویر ۱۹ و ۲۰). حوضخانه شامل فضایی هشت ضلعی است که در اطراف آن واحدهای معماری مختلفی قرار دارد. پوشش حوض خانه بصورت گنبدی بوده و دارای گلاهِ فرنگی در مرکز می‌باشد. در

۲.۶.۵. حصار و برج‌های دیده بانی

حصار باغ با استفاده از خشت خام و کاه گل بنیان شده و از نظر فرم دارای ضخامت و استحکام بسیاری است و حتی امکان راه رفتن روی حصار برای نگهبانان فراهم می‌شده است. در بخش زیرین حصار در بعضی نقاط اتاق‌هایی احداث شده که احتمالاً محل نگهداری اسب بوده است. این حصار با توجه به گستردگی و طولانی بودن برای استحکام بخشی دارای پشتیبان می‌باشد که در فواصل معین ایجاد شده‌اند. چهار برج مدور واقع در چهار گوشه حصار از خشت خام و کاه گل ساخته شده و ارتفاع هر یک از آنها به بیش از پنج متر میرسد (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶ – حصار و برج‌های دیده بانی باغ شوکت آباد (عکس از نگارندگان)

۲.۶.۶. اصطبل مرکزی

این باغ و واحدهای معماری احداث شده در آن دارای اصطبل مرکزی است که به دلیل وسعت، جایگاه خاصی را در کنار دیگر قسمت‌های باغ داراست. اصطبل مرکزی در جبهه شمالی باغ و خارج از حصار ایجاد شده است. فضای داخلی اصطبل دارای حیاط مرکزی وسیعی است که نشان دهنده نگهداری حیوانات به تعداد بسیار در این مکان است. در اطراف حیاط مرکزی نیز دارای اتاق‌های متعددی جهت تیمار اسبان و نگهداری علوفه کاربرد داشته است.

۲.۶.۷. نما و تزئینات بنا

مجموعه باغ و عمارت تاریخی شوکت آباد دارای تزئینات شاخصی است که شرح مهمترین آنها چنین است:

- فرم کلی پیش آمده بصورت زوایای شکسته.
- تزئینات بکار رفته در بخش حوض خانه بصورت رسمی بندی قوس‌های کلیل آذری.
- تزئینات آینه کاری در یکی از اتاق‌ها.
- تزئینات مقرنس در نمای خارجی طاق نماهای تزئینی.

تصویر ۲۰- عمارت باغ رحیم آباد (عکس از نگارندگان)

این باغ به سبک سایر باغ‌های ایرانی شامل یک خیابان اصلی و چند خیابان فرعی میباشد در طول خیابان اصلی سه حوض تعبیه شده است.

محوطه باغ دارای سه خیابان طولی با محور شمالی جنوبی و سه خیابان فرعی با محور شرقی غربی است. حدفاصل این خیابان‌ها کرت‌هایی قرار گرفته که در آنها انواع درختان میوه کاشته شده است. دو طرف خیابان اصلی که از شمال به جنوب امتداد دارد، درختان سرو قد برافراشتند.

بخش اصلی مجموعه، عمارت آن است که در دو طبقه و در ضلع شمال باغ قرار گرفته است. این بخش از مجموعه، علی‌رغم اینکه از نظر توپوگرافی در موقعیت پستتری قرار دارد به عمارت اصلی اختصاص یافته و سایر فضاها به خدمات‌دهی به این بخش اختصاص داشته است و همین ویژگی سبب منحصر به فرد بودن این مجموعه در میان باغ‌های ایرانی است.

طبقه همکف عمارت شامل فضاهای متعددی از اتاقها و راهروهای ارتباطی است که عموماً به عنوان انبار کاربرد داشتند. ورود به این طبقه از طریق جلوخان ورودی امکان پذیر است.

طبقه اول عمارت که محل سکونت خانواده امیر بوده، دارای بخشهای متنوع و متعددی است. ورود به طبقه اول از طریق جلوخان و درب واقع در ضلع شمال آن امکانپذیر است.

پس از بالا رفتن از چهار پله، پاگردی قرار دارد که از طریق آن دو رشته پلکان دیگر به دو طرف شرق و غرب ادامه مییابد.

این فضای جالب توجه به عنوان ورودی طبقه اول به

چهار ضلع حوض خانه چهار حجره قرار گرفته که به منظور استراحت و گذران اوقات فراغت ساکنان و مهمانان استفاده می شده است. در چهار ضلع دیگر راهروهای ارتباطی به سایر فضاهای این بخش تعبیه شده است. یک راهرو در ضلع شمالی، ورود به داخل حوض خانه از محوطه بیرونی را ممکن میسازد. راهروی شرقی به اتاق کوچک و ساده که دارای پوشش چهار ترک است منتهی میشود. (تصویر ۱۸)

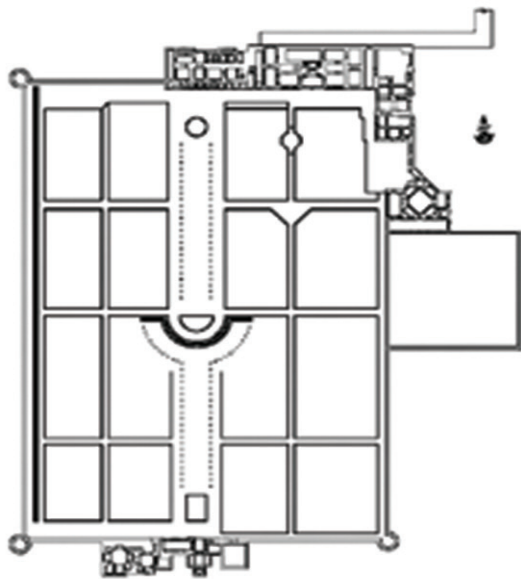

تصویر ۱۸: نمایی از سردر ورودی عمارت رحیم آباد (عکس از نگارندگان)

این اتاق فاقد تزئینات است و تنها چند طاقچه در دیوارهای آن تعبیه شده است. در کنار این اتاق در ضلع جنوبی، سرویس بهداشتی قرار دارد. راهروی ضلع جنوبی به تالار وسیع با محور شرقی - غربی ختم میشود. این تالار دارای ده پنجره است که رو به باغ باز میشوند. طاقهای بکار رفته در این پنجرهها از نوع جناغی است. پوشش این تالار نیز بصورت طاق و تویزه است. این تویزه ها علاوه بر جنبه کاربردی، به فضای تالار حالت زیبایی نیز میدهند. راهروهای ضلع غربی به اتاق دیگری منتهی می شود که دارای محور شمالی - جنوبی بوده و بصورت طاق و تویزه پوشیده شده است.

تصویر ۱۹- محور اصلی باغ رحیم آباد (عکس از نگارندگان)

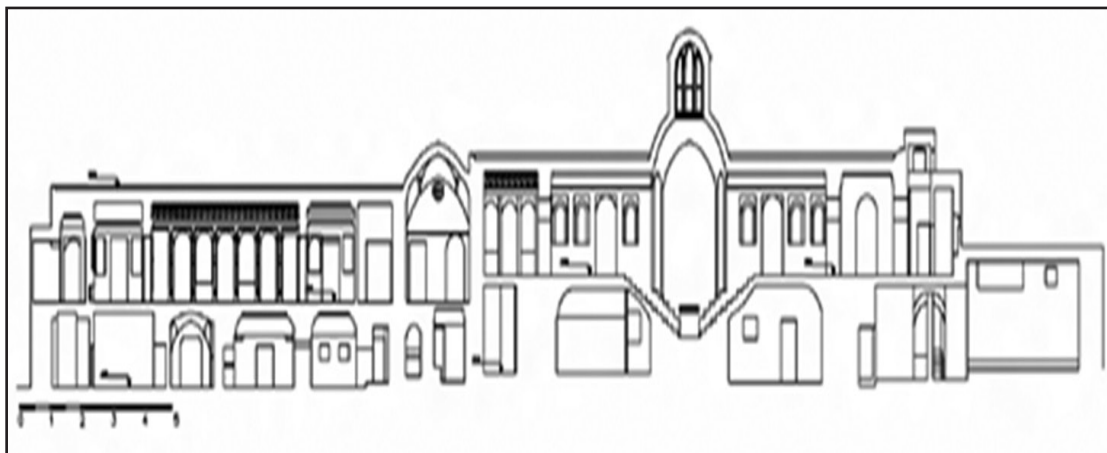
تصویر ۲۱- پلان باغ رحیم‌آباد (آرشیو سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی، ۱۳۸۹)

گونه‌های طراحی شده که به بخش‌های مختلف این طبقه ارتباط دارد. از طریق درب‌های تعبیه شده در اضلاع شمال، جنوب، غرب و شرق ارتباط از فضای بیرون به واحدهای طبقه اول از کوتاهترین مسیر ممکن است.

این بخش که به نوعی عملکرد میان‌خانه را دارد؛ دارای گنبدی رفیع است که بر فراز آن گنبدی گلابه فرنگی قرار گرفته است. در ساقه کلاه فرنگی پنجره‌هایی تعبیه شده که هم نور فضا را تامین می‌کردند و هم جهت تهویه هوای این محل از آنها استفاده می‌شده است.

در سقف این گنبد کلاه فرنگی و بالای پنجره‌ها تزیینات رسمیندی ظریف و یک شمسه گچ‌بری شده دیده می‌شود.

در دو طرف گنبد دو دالان قرار دارد که به فضاهای دو جبهه غربی و شرقی منتهی می‌شود، این دالان‌ها دارای پوشش کلیل می‌باشند (زعفرانلو، ۱۳۸۲، ۱۳۸). (۲۱ و ۲۲).

تصویر ۲۲- برش طولی باغ رحیم‌آباد (آرشیو سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی، ۱۳۸۹)

باغ را حصاری در بر گرفته که در گوشه‌های جنوب شرق، جنوب غرب و شمال غرب دارای برج‌های مدور به منظور نگهبانی می‌باشد. در ضلع جنوبی باغ، فضاهای خدماتی از جمله مطبخ، حمام و خم‌خانه قرار گرفته است (رضایی، ۱۳۸۱: ۷۲).

۲.۳.۶. نما و تزیینات بنا

باغ و عمارت رحیم‌آباد به عنوان محلی مسکونی که به طبقه حاکمان اختصاص داشته است، دارای ویژگی‌های معماری و هنری متعددی است. یکی از مهمترین ویژگی‌ها و مشخصه‌های این بنا، استفاده از انواع تزیینات و آرایه‌های وابسته به معماری است. تزیینات بکار رفته در این بنا بیشتر از نوع آینه‌کاری، گچ‌بری، مقرنس، رسمی‌بندی و تزیینات مربوط به درب و پنجره‌های

بطور کلی طبقه اول را می‌توان به دو بخش عمده تقسیم کرد. بخش غربی که از مساحت کمتری نیز برخوردار است، محل زندگی خصوصی خانواده امیر است و به تنهایی دارای مسیر ورودی از داخل باغ است.

بخش دوم که وسیع‌تر بوده و اجزا و عناصر معماری مفصل‌تری نیز دارد در جبهه شرقی قرار گرفته است.

بخش شرقی شامل فضای ورودی میان‌خانه، سه تالار بزرگ در شمال، جنوب و غرب میان‌خانه، طارمی ضلع شمال، راهروهای ارتباطی، اتاق‌های خواب، سرویس‌های بهداشتی و انبار میشوند. در شمال عمارت اصلی، مجموعه فضایی قرار دارد که شامل محوطه‌های وسیع و حجره‌ها و اتاق‌هایی در اطراف است که این قسمت به عنوان اصطبل استفاده می‌شده است. دور تا دور

آنها محسوب می‌شده است. نظیر این باغ و عمارت در شهرستان بیرجند نمونه‌های دیگری نیز به چشم می‌خورد که هر یک هم اکنون مورد استفاده ارگانی خاص قرار گرفته‌اند. با آنکه ساخت و سازهای متاخر در این باغ به چشم می‌خورد لیکن مجموعه فضاهای اصیل آن به خوبی قابل تشخیص می‌باشند و همچون دیگر باغ‌های تاریخی ایران سلسله مراتب و جای گیری مناسب فضاها در آن رعایت گشته است (تصویر ۲۴).

تصویر ۲۴- عمارت اصلی باغ بهلگرد
(عکس از نگارندگان)

۲.۴.۶. شناخت فضایی - کالبدی

باغ بهلگرد که بر اساس اصول باغ ایرانی شکل گرفته است، دارای ورودی ساده‌ای است که در ضلع شمالی واقع شده است. ورودی مذکور هم اکنون دارای درب فلزی بزرگی است اما ظاهراً در گذشته ورودی زیبایی داشته است که از دو طرف، اتاق‌هایی آن را احاطه می‌کردند. حصار سرتاسری باغ بر اساس شواهد و عکس‌های هوایی دارای برج‌هایی نگهدارنده بوده است که اینک اثری از آنها بر جای نمانده است (تصویر ۲۵).

تصویر ۲۵- ورودی اصلی باغ (عکس از نگارندگان)

چوبی می‌شود. میزان و نوع تزئینات در بخش‌های مختلف بنا با توجه به نوع کاربری فضاها متغیر است. بخش‌های خدماتی بنا از قبیل آشپزخانه، حصار خارجی، برجه‌ها و فضاهای طبقه همکف که بیشتر به عنوان انبار استفاده می‌شده‌اند، دارای کمترین تزئینات هستند. اما بخش‌های مسکونی، پذیرایی و حوضخانه با توجه به نوع کارکردشان دارای نفیست‌ترین نوع تزئینات هستند. ورودی اصلی عمارت که در شمال ورودی دوم قرار دارد، از لحاظ تزئینات، دارای طرح‌های آجرکاری در نمای خارجی می‌باشد. طرح‌های تزئینی این بخش شامل دو ستون در دو طرف ورودی با مقطع مربع با نمای آجری و آجرکاری‌هایی در قسمت بالای ورودی با طرح‌های هندسی می‌باشد. ورودی دوم از لحاظ تزئینات ساده‌تر بوده و فقط در بالای درب و زیر طاق دارای یک طرح شمسه با استفاده از زهوارهای چوبی می‌باشد.

۴.۶. باغ بهلگرد

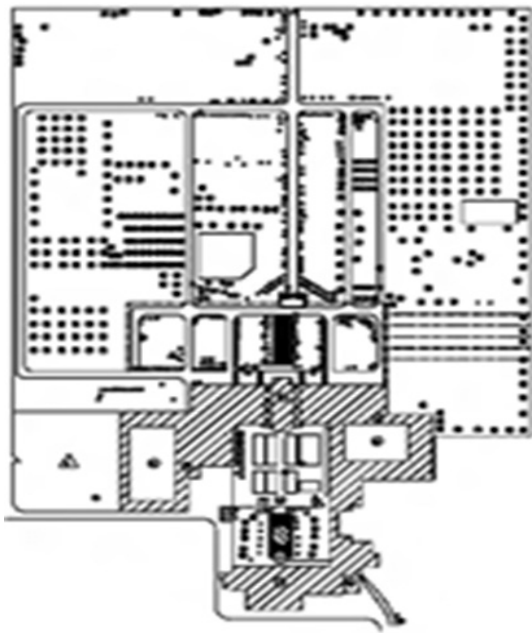
باغ بهلگرد در فاصله سی کیلومتری شمال شرقی بیرجند، در امتداد جاده بیرجند- زاهدان و در روستای بهلگرد واقع شده است (تصویر ۲۳)

تصویر ۲۳- عکس هوایی باغ بهلگرد
(بر گرفته از Google Earth)

۱.۴.۶. تاریخچه باغ

بهلگرد یکی از روستاهای تاریخی شهرستان بیرجند می‌باشد و این بدلیل قرار گرفتن عمارت‌های تاریخی در هسته اولیه روستا است که هم اکنون بخش اعظمی از آن تخریب و بدست فراموشی سپرده شده است. این باغ که از دیرباز محل آمد و شد خاندان علم بوده، تفرجگاهی مناسب و مکانی برای پرداختن به امور حکمرانی

تصویر ۲۶- پلان باغ بهلگرد (آرشیو سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی، ۱۳۸۹)

تصویر ۲۷- نمای عمارت اندرونی باغ بهلگرد (عکس از نگارندگان) تصویر ۲۸- شاه نشین باغ بهلگرد (عکس از نگارندگان)

با عبور از دروازه ورودی، آسپه‌ی اصلی باغ با درختان بلند کاج که سایه اندازی مناسب در اوقات آفتابی بوده‌اند، مسیر دسترسی به کوشک را نشان می‌دهند. در دو طرف این آسپه، کرتبندیهای تقریباً اصیل باغ با بوته‌های زرشک، درختان زردآلو، شاه توت، پسته و سیب قرار دارند که مورد استفاده ساکنین باغ می‌باشند. شکلگیری درختان میوه و تزئینی همانند تمام باغ‌های اصیل ایرانی بصورتی بوده که در وسط کرتها درختان میوه و در اطراف آن درختان تزئینی قرار گرفته است.

عمارت اصلی و اولیه باغ، کوشک ساده‌ای است که دارای سه اتاق خاننشین در وسط و دو اتاق ابتدایی - یک اتاق با پوشش طاق و تویزه و اتاق دیگر دارای سقف مسطح چوبی - میباشد. مقابل این اتاقها ایوان سرتاسری قرار گرفته که دید بسیار مناسبی نسبت به باغ و استخر مقابل خود دارد. در مجاورت سه اتاق خاننشین، راهروهایی با پوشش گهواره ای وجود دارند که علاوه بر راه داشتن به فضای اندرونی و بیرونی باغ، به فضاهای کناری خود نیز راه دارند که اتاقهایی هستند با پوشش چهار بخشی با درها و پنجره‌های چوبی که به باغ راه دارند و طاقچه‌هایی گرداگرد آنها را فرا گرفته‌اند. در ضلع شرقی این عمارت، حمام قدیمی و در ضلع غربی آن فضاهایی همچون مطبخ، انباری و اتاقهایی میباشند که بعدها به آن افزوده شده است. در ضلع جنوبی، باغ اندرونی قرار گرفته است که حدود یک متر بالاتر از باغ بیرونی قرار دارد و عمارتی دو اشکوب با ستونهای مدور سقف و ایوان آن را نگه داشته است.

طبقه‌ی زیرین دارای اتاقهای متعدد با پوششهای گهواره ای، تیرپوش، چهار گردهپوش میباشد که توسط یک دالان به فضای پشتی مرتبط بوده و در ضلع قرینهی آن راه پله‌های به طبقه فوقانی تعبیه شده است. این طبقه نیز دارای سه اتاق با سقف تیرپوش مسطح است که ایوانی زیبا مقابل آن قرار گرفته است. در ضلع شرقی این عمارت، بقایای حمامی قدیمی، حوض خانه خدام، انباری و نجاری وجود دارد. در میان باغ اندرونی، استخر دیگری وجود دارد با جزیره‌های هشت ضلعی در وسط آن که مقابل کوشک اندرونی واقع گردیده است و گراگرد آن با درختان سرو آذین شده است. آب قنات از قسمت حوضخانه وارد باغ میشود و پس از گذر از استخر باغ اندرونی و جویهایی میان درختان، وارد عمارت بیرونی، استخر باغ بیرونی و کرت بندهای باغ میشود تا همه گیاهان را از بالا تا پایین باغ سیراب کند (تصاویر ۲۶- ۲۷ و ۲۸).

۶.۴.۳. نما و تزئینات بنا

باغ و عمارت بهلگرد دارای تزئینات منحصر به فردی است که مهمترین آنها را می توان به شرح ذیل بیان کرد:

تزئینات گچ بری همراه با مقرنس کاری ها ستون های آجری در داخل و بیرون بنا مزین به تزئینات آجری و برجستگی های شبیه به گل روی ستون های آجری.

تزئینات گچ بری در طاقنماها، اطراف سقفها و هشت ضلعی های بالای تالارها.

بخاری های طبیعی با تزئینات گچی آجر چینی روی دیوارها با طرحهای زیگزاگ، برجسته، لوزی و مثلثی.

وجود تزئینات رخیام دور تادور بام عمارت و کوشک اصلی باغ.

نتیجه گیری:

شهر بیرجند در عصر قاجار و پهلوی از دارالحکومه های مهم خاندان علم محسوب می گردید. به دنبال حکومت خاندان علم در بیرجند سبب ایجاد بناهای تاریخی مذهبی و باغ ها و عمارت هایی شده که در حقیقت شاخصه های معماری بیرجند را تشکیل می دهد از جمله این بناها باغ های تاریخی است که با بررسی ها و مطالعات انجام گرفته بخش اعظم باغ های موجود این دوره به خاندان مذکور تعلق داشته و در زمان امیر علم خان سوم حشمت الملک و فرزندان وی از حاکمان دوره قاجاریه بیرجند شکل گرفته است. باغ های مذکور به لحاظ تقدم و تأخر تاریخی، باغ اکبریه قدیمی ترین که متعلق به اواخر زندیه و قاجاریه و باغ های شوکت آباد، رحیم آباد و بهلگرد به ترتیب در طول دوره قاجاریه و پهلوی شکل گرفته اند.

از مهمترین علل و عوامل شکل گیری باغ های بیرجند می توان دلایلی چند را برشمرد: به دنبال نفوذ زیاد خاندان علم در دربار حاکمه و انتخاب بیرجند به عنوان مرکز فرمانروایی خود نیازمند احداث مکان هایی جهت سلطه بر منطقه بودند لذا مهمترین علت شکل گیری باغ های مذکور به ویژه باغ های اکبریه، شوکت آباد و رحیم آباد تابع جریان های سیاسی و حکومتی روز بودند عامل مهم دیگر تابع عوامل و شرایط اقلیمی و محیطی بود. آب و هوای گرم کویری و خشک منطقه زمینه ی ایجاد

مکان های سکونتی و تفرجگاهی بصورت باغ را فراهم می نمود. از عوامل دیگر تولید و فراوری محصولات کشاورزی به ویژه انواع میوه بود.

مطالعه و بررسی مکان یابی باغ های تاریخی بیرجند عامل مهم دیگری است که نیازمند توجه مضاعف می باشد هر چند غالب باغ های مورد بحث در پیوند با روستاهای مجاور خود قرار دارند ولی ارتباط عمده این مکان ها بیشتر در ارتباط با فضاهای شهری و نواحی پیرامون آن می باشد و حاکمان خاندان علم دور بودن از محیط شهری را علیرغم انجام وظایف خود در نظر داشته و نسبت به آن اقدام نموده اند. دسترسی به منابع آبی که نحوه تأمین آن از طریق قنات صورت می گرفت عامل عمده دیگر در مکان یابی فضاهای باغ ها محسوب می گردد.

بررسی ویژگیها و شاخصه های باغ های بیرجند نشان می دهد که در این نقطه از ایران شکلی دیگر از باغ ایرانی با شیوه های متفاوت ظهور پیدا می کند. ویژگیهایی مانند عدم حضور آب در محور اصلی باغ و وجود درختان کاج و سرو در دو طرف محور عملکردی و اصلی، شکل گیری عمارت و کوشک اصلی در جهت شرقی - غربی بصورت کشیده در لبه شمالی (مانند باغ رحیم آباد) یا جنوبی (مانند باغ اکبریه و شوکت آباد و بهلگرد)، استفاده از درختان کاج، اتصال به بافت روستایی و تزئینات آجر کاری و گچ بری از شاخصه ها و ویژگیهایی است که شیوه خاص این نقطه از ایران در باغ سازی را نشان می دهد.

در یک نتیجه گیری کلی می توان گفت باغ های بیرجند به لحاظ اهمیت تاریخی و انطباق با شرایط اقلیمی و محیطی، ساختار فضایی و کالبدی، عناصر معماری، بخش بندی توسط معابر، بهره گیری از گونه های متنوع تزئینی اعم از آجر کاری، گچ بری، آینه کاری، منبت، تزئینات نقاشی و مینیاتور، تزئینات شیشه و استفاده گونه های متعدد گیاهی از اهمیت والایی برخوردارند. علیرغم اینکه فضای کالبدی باغ های بیرجند الگوهای بسیاری را از ویژگیهای باغ سازی ایرانی وام گرفته اند ولی در زمان خود به گونه ای بسیار نامحسوس با معماری بیگانه (اروپایی) در آمیخته و سبک نوینی را به نمایش گذاشته است و باعث انتقال آن عناصر و مفاهیم به دوران بعد از خود نیز یعنی دوران پهلوی گردیده است

فهرست منابع

- آریانیور، علیرضا، پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز، فرهنگسرا، تهران، (۱۳۶۵).
- پروشانی، ایرج، دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی، (۱۳۷۳).
- حلاج‌مقدم و کر میور، باغ‌های تاریخی استان خراسان جنوبی، اداره کل میراث فرهنگی، (۱۳۸۹).
- رضایی، جمال، بیرجند نامه، هیرمند، تهران، (۱۳۸۱).
- زعفرانلو، رقیه، حمزه حمزه، سیمای میراث فرهنگی شهرستان بیرجند، تهران، انتشارات فرهنگی، (۱۳۸۲).
- سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی، آرشیو نقشه‌ها.
- سلطان زاده، حسین، از باغ تا پارک، نامه انسان شناسی، شماره چهارم، (۱۳۸۲).
- سلطان زاده، حسین، فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، (۱۳۷۲).
- شاهچراغی، آزاده، پارادایم‌های پردیس، جهاد دانشگاهی، تهران، (۱۳۸۸).
- عمرانی پور، علی، هنر و معماری اسلامی ایران یادنامه دکتر لطیف ابوالقاسمی، سازمان عمران و بهسازی شهری، (۱۳۸۴).
- منصوری، سیدامیر، درآمدی بر زیبایی شناسی باغ ایرانی، مجله باغ نظر، شماره ۳، (۱۳۸۴).
- نصر (سها)، طاهره، تجلی حکمت در باغ ایرانی، شیراز، رخشید، (۱۳۸۹).
- نصر، سید حسین، نکاتی پیرامون باغ ایرانی، باغ ایرانی - حکمت کهن، منظر جدید، تهران، موزه هنرهای معاصر، (۱۳۸۳).
- نعیما، غلامرضا، باغ‌های ایران، تهران، پیام، (۱۳۸۵).
- ورجاوند، پرویز، باغ در ایران، در دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی، (۱۳۷۳).
- هینتس، والتر، دنیای گم شده ایلام، ترجمه فیروز فیروز، تهران، علمی فرهنگی، (۱۳۸۳).